

UNITAT DIDÀCTICA

ART RUPESTRE

LLEVANTÍ

de les comarques de Castelló

Antoni Pitarch Font

Hugo Obermaier, Paul Wernert, 1999

GENERALITAT
VALENCIANA

TOTS
A UNA
veu

CONSELLERIA D'EDUCACIÓ, INVESTIGACIÓ, CULTURA I ESPORT

Edita: Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport
Direcció Territorial de Castelló
Av. del Mar, 23
Castelló de la Plana
Text de la guia didàctica: © ANTONI PITARCH FONT
Fotos: © Generalitat Valenciana
Dipòsit legal: CS 692-2017
Impressió: Gràfiques Castañ

Arquer de la Saltadora (les Coves de Vinromà).

*En un planeta sempre canviant,
l'excés d'especialització és,
a llarg termini,
una garantia d'extinció.*

V. Gordon Childe

IDEES PRÈVIES A TALL D'INTRODUCCIÓ

La prehistòria abraça un període de temps que comença amb l'origen de l'espècie humana, ara fa més de dos milions d'anys, i s'estén fins a l'aparició de l'escriptura (3500 aC). No hi ha testimonis escrits de l'activitat humana durant aquest període de temps tan llarg, només testimonis arqueològics. Al paleolític (edat de la pedra antiga), la humanitat vivia de la caça i la recol·lecció, i era nòmada; després, al neolític (edat de la pedra nova), va aprendre a domesticar animals i a cultivar la terra, i es va tornar sedentària. Les primeres notícies escrites de la península Ibèrica ens van arribar gràcies als grecs i als romans, és a dir, en els temps de transició a la història o protohistòria. La història comença amb l'escriptura, és a dir, quan una civilització és capaç de generar documents escrits.

Fa uns sis milions d'anys, alguns primats, a l'Àfrica, van començar una lenta evolució per a adaptar-se a les noves condicions climàtiques i sobreviure en un medi hostil. No tenien grans qualitats físiques, però van ser capaços

Cabres de la Galeria Alta de Morella la Vella (Morella).

d'organitzar-se en grups i caçar a les planes. Eren els primers homínids, que amb el pas del temps van afavorir l'aparició de l'espècie humana mitjançant el procés d'hominització.

Cova Remígia (Ares del Maestrat).

Els canvis que van convertir els primats en éssers humans van ser lents i complicats fins que van assolir la posició vertical i la marxa bípeda, i també el desenvolupament del cervell, l'alliberament de les mans i l'estructuració del llenguatge. L'aparició dels primers éssers humans marca el començament del primer període prehistòric: el paleolític. Durant aquest període, els éssers humans eren depredadors, vivien d'allò que els oferia la natura: caça, pesca i recol·lecció. Aquests grups humans eren nòmades: es desplaçaven, sovint, cercant menjar, refugi o fugint dels perills. L'*Homo erectus* va descobrir el foc segurament de manera casual ara fa més d'1.500.000 anys. Més endavant, els neandertals van aprendre a encendre el foc gràcies a la utilització de diverses tècniques. El domini del foc va ser un element molt important per al progrés humà: va permetre calfar-se, il·luminar i, sobretot, cuinar i fer digeribles els aliments. La fabricació d'instruments és un dels signes que diferencia l'espècie

humana de les altres. Al començament, feien servir simples pedres tallades amb les quals aconseguien una vora tallant. Més endavant van utilitzar sílex, amb el qual van fabricar bifaços (tallat per les 2 cares). I amb el pas del temps, es van fer servir nous materials, com ara ossos i banyes d'animals amb els quals feien propulsors, hams, arpons, agulles, etc.

L'art de les cavernes està relacionat amb la religió. Les primeres creences religioses van aparèixer per la necessitat de donar explicació a fenòmens que resultaven misteriosos per als primers éssers humans: la vida, la mort, la pluja o el sol. Els éssers humans també van intentar influir sobre els fenòmens naturals a través de cerimònies rituals. Els enterraments seguiren unes pautes determinades que ens suggereixen la possibilitat que existiren rituals funeraris. Fa uns 30.000 anys, sobre les parets de les coves o dels abrics, els *Homo sapiens* van començar a pintar i a esculpir motius diversos: mans, animals, escenes de caça... Hi ha diverses explicacions sobre el significat d'aquestes pintures: rituals màgics propiciatoris de la caça, cerimònies religioses, etc. La humanitat prehistòrica també ens ha deixat nombroses mostres d'art mobiliari. Es tracta, principalment, de reproduccions d'animals, bastons gravats, penjolls d'os o de marfil i petites escultures femenines (les venus paleolítiques).

Dona de la Cova Centelles (Albocàsser).

Fa uns 10.000 anys, en una zona del Pròxim Orient (coneguda com a Creixent Fèrtil), va començar la producció d'aliments. Aquesta nova etapa de la història de la humanitat és coneguda amb el nom de neolític. L'observació constant dels fenòmens de la natura i dels animals van ser l'origen de l'agricultura i de la ramaderia. Les noves tasques agrícoles van comportar la fabricació de noves ferramentes especialitzades: l'aixada, la falç, el molí de mà, etc. La necessitat d'emmagatzemar, transportar i coure els aliments va propiciar el desenvolupament de la ceràmica. També van descobrir com s'elaboren els teixits, i l'ús de pedres semiprecioses polides per a elaborar joies va comportar el desenvolupament de la mineria. Des del Creixent Fèrtil, a partir del VII mil·lenni aC, es va produir la difusió de les tècniques agrícoles noves arreu d'Europa, a més de fer-ho al Pròxim Orient, però l'agricultura també va sorgir de manera autònoma en altres zones del planeta: la vall de l'Indus (Índia), la vall de l'Huang He (Xina), la vall del Song Hong (Vietnam), els altiplans de Centreamèrica (Mèxic), la serralada dels Andes (Perú), etc.

CRONOLOGIA DE L'ART RUPESTRE LLEVANTÍ

CULTURA	ANYS	ECONOMIA	ART	OBSERVACIONS
	7.000.000 AC	Primers avantpassats del gènere humà a l'Àfrica		
	3.200.000 AC	Lucy, el primer homínid bípede		
	2.600.000 AC	Primers estris i ferramentes de pedra		
	500.000 AC	Domini del foc		
	250.000 AC	Se genera el llenguatge articulat		
	200.000 AC	Aparició de l'Homo sapiens		
	100.000 AC	Primeres migracions dels humans moderns		
.		.	.	.
PALEOLÍTIC SUPERIOR MAGDALENIÀ	15.000 - 10.500 AC	Recol·lectora - caçadora	Art parietal Art mòble	Pintures de Lascaux Altamira
PALEOLÍTIC SUPERIOR EPIMAGDALENIÀ	10.500 - 9.050 AC	Recol·lectora - caçadora	Art parietal escàs Art mòble	Gravats de l'Abri d'Enlène i Cova del Bovallat
SAUVETERRIÀ	9.500 - 7.050 AC	Recol·lectora - caçadora	Art parietal	

MESOLÍTIC	7.050 - 5.000 AC	Recol·lectora - caçadora	Art parietal	ART LLEVANTÍ?
NEOLÍTIC	5.000 - 3.000 AC	Producció	Art parietal	Agricultura, ramaderia i mineria. Pedra polimentada, ceràmica.
VAS CAMPANIFORME ENEOLÍTIC/CALCOLÍTIC EDAT DEL COURE	2.500 - 2.000 AC	Producció	Art parietal Gravats	Passen de nòmades a sedentaris MEGALITISME
EDAT DEL BRONZE	2.000 - 750 AC	Producció	Art de gravats	Esquematisme CIVILITZACIÓ MAYA
EDAT DEL FERRO I Primeres colonitzacions CAMPS D'URNES PREIBÈRIC	750 - 550 AC	Producció	Art de gravats Orfebreria Escultura	Fenicis, grecs Incineració dels morts
EDAT DEL FERRO II CULTURA IBÈRICA CULTURA CELT IBÈRICA	550 - 1 DC	Producció	Orfebreria Escultura	L'íber és una llengua no desxifrada. Ploms Ibèrics DamA d'Eix (S.IV AC) Pobles prerromans Ilercavons i Edetans.
HISTÒRIA	S.III AC - S.V DC	Hispania Romana		
Època medieval	1238	9 d'octubre: naixement del Regne de València		
Edat Moderna	1492	12 d'octubre: Descobrimet d'Amèrica		
	1707	29 juny: el Regne de València perd els Furs de Jaume I		
Edat contemporània	S.XVIII-XXI	Revolució industrial i tecnològica		

El primer metall conegut va ser el coure (5000 aC), però era molt tou i els utensilis es deformaven molt de pressa. De la mescla del coure amb l'estany es va obtenir el bronze (3000 aC), un metall més dur que podia substituir la pedra. Vers el II mil·lenni aC es va començar a treballar el ferro, un metall excel·lent per a fabricar armes i ferramentes agrícoles. Açò va marcar una època coneguda, en el llenguatge clàssic, com l'edat dels metalls. Al principi, es va començar a treballar el metall en fred (coure). Però la veritable metal·lúrgia va aparèixer més endavant, quan es va aprendre a utilitzar la forja. Una nova fase de la metal·lúrgia va començar amb el procés de fosa (bronze), que consistia a fondre el metall en un forn i, després, s'abocava en motles a

fi de donar-li la forma desitjada. Finalment, es va desenvolupar la siderúrgia (ferro), amb una tecnologia més complexa que necessitava de temperatures altes. La metal·lúrgia era una activitat que exigia bons especialistes. A mesura que les societats es van fer més riques, van sorgir els nous oficis: joiers, ferrers, ceramistes, etc. La producció de mercaderies va estimular l'intercanvi, és a dir, el comerç. Paral·lelament, es desenvoluparen les primeres tècniques de navegació, i també es va inventar la roda. Aquestes innovacions van produir transformacions als poblats neolítics del Pròxim Orient. La població va créixer i els poblats van començar a tenir molts edificis i muralles per a defensar-se, i es van convertir en ciutats. Amb el desenvolupament dels oficis especialitzats, van aparèixer grups socials diferenciats, i algunes persones van començar a acumular riquesa i poder. De vegades, entre els guerrers que defensaven les ciutats, s'elegia un cabdill o rei que governava la ciutat. La vida urbana, per tant, es va consolidar a poc a poc mitjançant el desenvolupament d'estructures organitzatives i polítiques més complexes. La polis va afavorir la política o gestió de la ciutat estat.

Calc de la Vespa (Morella).

La presència dels primers pobladors a la península Ibèrica és molt antiga. A Atapuerca (Burgos) s'han trobat les restes humanes més antigues. Aquests pobladors vivien en campaments a l'aire lliure i tenien ferramentes molt rudimentàries. Més endavant, la península va estar poblada de neander-

tals que vivien a coves i abrics i fabricaven ferramentes més especialitzades. A l'etapa final del paleolític, la de l'*Homo sapiens* o actual, es van incorporar materials com l'ós i la banya, i van sorgir les primeres mostres d'art.

Pintures del Mas d'En Josep (Tírig).

La península Ibèrica és molt rica en art rupestre, on es diferencien dues grans zones: la zona cantàbrica, on predomina la representació naturalista d'animals de finals del paleolític, normalment aïllats i de colors vius (cova d'Altamira, a Cantàbria), i la zona mediterrània o llewantina, on hi ha escenes de grup amb presència humana i, per tant, més recents (Parc Natural de la Valltorta – Gasulla), que formen un conjunt de pintures rupestres declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO el 1998: l'excel·lència mostrada com a documents gràfics, a fi de donar a conèixer les societats neolítiques dels caçadors, va ser reconeguda, així, mundialment.

L'art rupestre de l'arc mediterrani de la península Ibèrica constitueix el conjunt més gran de pintures rupestres de tot Europa i és un fidel reflex de les formes de vida humana durant un període de l'evolució de la huma-

Arquer al vol. Cova dels Cavalls (Tírig).

nitat. Les primeres creacions rupestres a les actuals comarques de Castelló es realitzaren a finals del paleolític superior (fa 12.000 anys), com ara les del mas de la Vall i de la Belladona (Ares del Maestrat) on es conserven signes geomètrics, i representacions d'animals la majoria dels quals són gravats i només uns pocs pintats. Però les primeres manifestacions d'estil llewantí corresponen a figures de mides grans, homes i dones, integrades en escenes de caràcter social, que ens ofereixen un retrat viu de les comunitats que es van constituir en aquest territori fa uns 7.000 anys. Aquesta és, sens dubte, la fase més descriptiva de l'art llewantí, ja que les imatges ofereixen molta informació sobre l'activitat dels seus autors: la indumentària que usaven o la classe de ferramentes, armes i joies que feien servir. Més endavant, l'estil llewantí anirà evolucionant cap a figures més menudes, de major simplicitat i dinamisme, amb escenes de caça i recol·lecció, i també d'enfrontaments bèl·lics entre tribus rivals.

Les primeres comunitats neolítiques van aparèixer a la península Ibèrica vers el VI mil·lenni aC. Els jaciments més antics es troben a la costa medi-

Cérvol de la Cova de la Saltadora (les Coves de Vinromà).

terrània i es caracteritzen per la presència de l'anomenada ceràmica cardial. El desenvolupament del megalitisme a la península Ibèrica va començar cap a finals del neolític: Extremadura, Galícia, País Basc, Catalunya i Andalusia són especialment riques en aquest tipus de monuments. Vers el III mil·lenni aC es va estendre la metal·lúrgia del coure (Los Millares). Més endavant, vers el segon mil·lenni aC, hi ha les cultures que coneixen la metal·lúrgia del bronze (El Argar) i, finalment, l'edat del ferro (I mil·lenni aC) que va començar amb l'arribada dels pobles colonitzadors a través de la mar Mediterrània (fenicis, grecs i cartaginesos) o des de l'Europa central (celtes).

Els megàlits més importants són: el menhir (monòlit), el cromlec (formant un cercle), les alineacions (disposats en filera) i el dolmen (paraula d'origen bretó que significa taula de pedra). És la primera manifestació d'arquitectura amb sobrellinda, format de varies pedres verticals sobre les quals descansen una o varies pedres horitzontals i es pot presentar de formes diferents (a l'aire lliure, cobert amb un túmul de terra, amb una sola cambra o amb cambra i corredor per accedir-hi, és a dir, sepulcres de corredor).

Uns altres monuments megalítics importants són els típics de les Balears, considerats d'època posterior (bronze II, del 1700 al 1300 aC): el talaiot o torre, la taula (exclusiva de Menorca) o estructura de pedra en forma de T i la naveta o nau invertida amb una cambra interior i fins a tres naus separades per pilars de pedra. Aquestes construccions ciclòpies (foren transportades, segons la llegenda, pels gegants ciclops) podrien ser obra d'una civilització relacionada amb la mar Egea. Així, fenicis, grecs i cartaginesos es barrejaren amb els ibers i altres pobles preromans fins al segle III aC quan, amb l'arribada de les guerres púniques, tota la península Ibèrica acabarà sent la Hispània romana. Les primeres pàgines de la protohistòria o història del nostre territori actual ens arribaran escrites en llatí: Valentia, Saguntum, Dertosa, Tarraco...

100 ANYS DEL DESCOBRIMENT DE LES PINTURES RUPESTRES

El 1917, concretament a finals del mes de febrer, un pastor de Tírig anomenat Albert Roda i Segarra va descobrir les pintures rupestres de la cova dels Cavalls al barranc de la Valltorta. Els dies posteriors es produïa la localització d'unes altres pintures semblants al mateix barranc. Per tant, les principals institucions científiques de l'Estat no van tardar gens a enviar els seus investigadors cap a la Valltorta: Hugo Obermaier i Paul Wernert, de la Comissió d'Investigacions Paleontològiques i Prehistòriques de Madrid, Juan Cabré i Pere Bosch Gimpera, de l'Institut d'Estudis Catalans, etc.

Pintures del Mas d'En Josep (Tírig).

El barranc de la Valltorta és un accident geogràfic que naix per la confluència de la rambla Morellana, que ve de Catí, i el barranc Fondo o d'Albocacer, el qual enllaça, posteriorment, amb la rambla de Sant Mateu, tot formant el curs fluvial del riu de les Coves o de Sant Miquel que desemboca al litoral mediterrani. Es tracta d'un gran precipici que té la part central flanquejada de roquissars alts que s'enlairen uns 80 metres on es formaren a poc a poc, amb el pas dels segles i dels mil·lennis, abrics, balmes i coves que, al llarg de 7 quilòmetres serviren de refugi i suport a l'expressió pictòrica dels grups humans prehistòrics, ja que les primeres creacions rupestres del territori es remunten a finals del paleolític superior, és a dir, més de 12.000 anys enrere, encara que la majoria de les manifestacions són ja més recents i pertanyen al mesolític i, sobretot, als grups de pastors i agricultors del neolític que ens deixaren un llegat gràfic de la seua vida i costums sobre llenços petris de coves i abrics. Aquesta obra històrica de gravat o pintura té unes característiques pròpies que conformen el que avui s'anomena mundialment art rupestre llewantí.

Les primeres creacions rupestres del territori es van realitzar cap a finals del paleolític superior, fa 12.000 anys. A aquesta etapa pertanyen els gra-

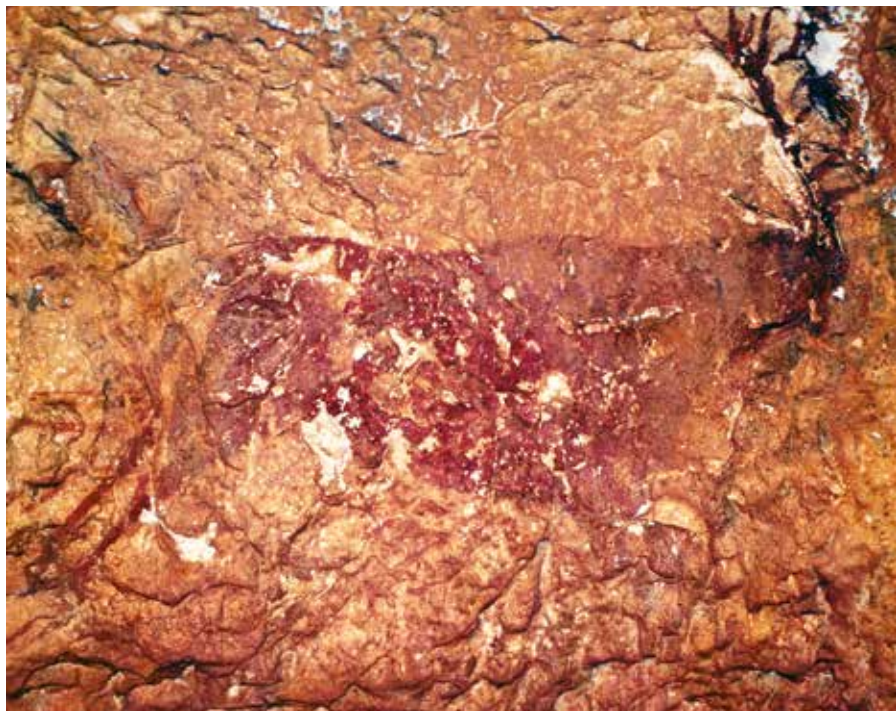

Barranc de la Valltorta.

vats rupestres del mas de la Vall i de la Belladona, on es conserven signes geomètrics, pròtoms de cérvols i xicotetes representacions d'animals.

Pel que fa al primer art llevantí, cal aclarir que les primeres manifestacions corresponen a figures de mides grans: homes i dones integrats en escenes de caràcter social, les quals ens ofereixen un retrat viu de les comunitats que van habitar aquest territori fa uns 7.000 anys. Aquesta és la fase més descriptiva de l'art llevantí, ja que les imatges ofereixen nombrosos detalls de l'activitat dels seus autors, de la indumentària, dels ornaments o de l'armament i de les ferramentes.

En moments posteriors, l'estil llevantí evoluciona cap a figures més xicotetes i de major simplicitat, però, això sí, amb un extraordinari dinamisme reflectit a les escenes de caça, de recol·lecció o d'enfrontaments bèl·lics. Tots els llocs on hi havia figures similars estaven a l'est (o llevant) de la península Ibèrica, però ara se n'han descobert més cap al centre i també al sud, però el nom, de moment, no ha canviat. L'estil llevantí es diferencia dels altres pel fet de tindre moltes figures humanes en moviment, a més a més d'animals, com ara els cérvols, cabres salvatges, porcs senglars i bous; i la majoria de les figu-

Cérvol de la Cova Centelles (Albocàsser).

res estan dibuixades amb línies fines. Els colors els feien amb minerals rojos, negres i blancs: les tècniques usades a l'hora de pintar eren molt senzilles i es limitaven a la pintura pròpiament dita, el gravat i els negatius.

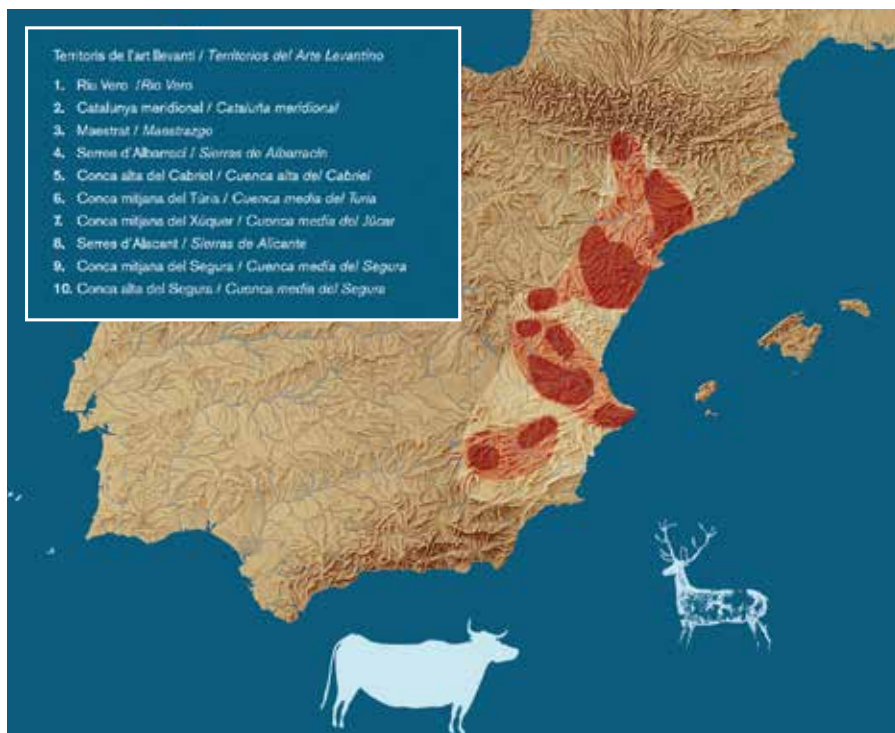
Per a pintar feien servir pigments naturals, com ara òxid de ferro, manganés, carbó, colorants extrets de plantes, etc. Encara que els colors predominants són el roig, l'ocre, el negre i el blanc, les pintures de l'art rupestre llevanti solen ser monocromes. Als primers temps usaven pinzells vegetals i aerògrafs rudimentaris, després, a poc a poc, anaren perfeccionant-ne les tècniques.

Segons l'investigador A. Beltrán, la característica més acusada de la pintura rupestre llevantina és la concurrència d'homes i animals a les escenes representades: l'home és el subjecte i protagonista d'aquests frisos, que els ensenyoreix com a caçador o com a guerrer, alguna vegada com a recol·lector, i en rares ocasions domestica animals o fa de llaurador.

Arquer de la Roca del Migdia (Tírig).

L'art rupestre llewantí s'identifica gràcies al naturalisme, vivor i expressió de les figures i l'ús de colors monocroms on hi ha un predomini clar del roig. Les escenes dominants són cinegètiques, amb arquers i fauna diversa, sobretot cabres, cérvols i bous, seguits de porcs senglars i també d'algunes figures que semblen aus o insectes. Un altre fet que les identifica són els llocs triats per a deixar-ne testimoni: parets de balmes, abrics o covetes de poca profunditat situades sota cingles i totalment obertes a l'exterior. La gran majoria es localitzen a paratges abruptes, a escarpaments solejats i a una altitud que permet dominar visualment tot l'entorn que els envolta. Els estudiosos de l'art llewantí consideren que els llocs triats eren punts de trobada dels clans que ocupaven el territori, santuaris o llocs de culte a deïtats i avantpassats, on celebraven rituals destinats a sol·licitar favors de la natura i on deixaven registrats els fets o les fites més importants com a memòria històrica gràfica. L'art llewantí, definit com a art de caçadors, plasma pictòricament les espècies animals com a causa transcendental d'on emanaran conseqüències o efectes màgics per als humans. Aquests comparteixen un llenguatge gràfic que, d'aparença realista, transmet, sens dubte, un discurs conceptual immers en el

Escena caça. Racó de Nando (Benassal).

món de les creences. D'aquesta manera, l'animal es converteix en el vertader protagonista de l'escena, en el motiu al voltant del qual gira una narrativa simbòlica; és el vincle d'unió que els humans trien com a interlocutor vàlid i idoni per a conèixer i dominar els cicles de la natura, la vida, la mort i la regeneració.

Les comarques de l'Alt i Baix Maestrat, constitueixen un dels territoris més rics del món en conjunts rupestres a l'aire lliure. Des de l'any 1917, quan es van descobrir les pintures de Morella la Vella i la cova dels Cavalls, s'han anat inventariant un gran nombre de conjunts, on destaquen com a resultat de la densitat i singularitat que s'hi troba, els del barranc de la Valltorta i els del barranc de la Gassulla, considerats la capella Sixtina de l'art rupestre llewantí. En general dominen les escenes de caça i els arquers, encara que als diferents

Art esquemàtic de la Cova Remígia (Ares del Maestrat).

Cabra de l'abric del Roure, a Morella la Vella (Morella).

abrics hi ha representats un gran nombre de temes, com ara morfotips humans i d'animals. Interessant i excepcional és la figura de la dona, coneguda com la Venus de la Valltorta, que apareix a les Covetes del Puntal, aparentment nua, en posició sedent i amb els braços alçats cap al cap, la qual podria estar relacionada amb el ritus de la fertilitat. També cal destacar, al conjunt que hi ha al barranc de la Gassulla, la pintura del que sembla un rusc d'abelles.

L'art rupestre constitueix un document arqueològic molt fràgil i vulnerable que requereix estrictes mesures de protecció davant d'atacs vandàlics i de la mateixa naturalesa, com ara els processos d'erosió, falles i enfonsaments, o la degradació derivada de l'acció bioquímica d'organismes, com ara bacteris, fongs i líquens.

La cova dels Cavalls i la del Civil van ser les primeres que es van protegir i es van declarar monuments historicoartístics el 1924, però, en contra del que es pretenia, això en va provocar el deteriorament com a resultat de la gran aflluència de curiosos que s'emportaven records pictòrics prehistòrics i per la

Calc de l'Arquer de la Cova dels Cavalls (Tírig).

inconsciència d'alguns guies que mullaven les pintures a fi d'avivar el color i fer-les més visibles als espectadors o curiosos, cosa que va fer que es formara una crosta blanquinosa a la paret que no solament ocultava sinó que destruïa les pintures rupestres. L'any 1994, la Generalitat Valenciana va crear el Museu de la Valltorta, centre d'acollida del visitant al qual li proporciona tota la informació sobre la història i els aspectes més interessants del parc cultural.

Bou de la Cova de la Saltadora (les Coves de Vinromà).

Roca del Migdia (Tirig).

Des del desembre del 1998, l'art llewantí està inclòs en la llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO i, actualment, la major part de les coves i abrics amb art prehistòric gaudeixen de protecció com a BIC o Bé d'Interés Cultural per part de la Generalitat Valenciana que, des de l'any 1995, va promoure aquesta iniciativa que recolzava les iniciatives adoptades a la dècada dels vuitanta del segle XX mentre es gestava el projecte de l'actual Parc Cultural de la Valltorta-Gassulla davant el deteriorament alarmant que patien les pintures de bona part dels abrics.

Actualment, el **Parc Cultural Valltorta-Gassulla** s'estén al llarg de 82,3 quilòmetres quadrats i està integrat pels abrics o jaciments pictogràfics de les poblacions següents: **Albocàsser** (abric d'en Centelles, cingle de l'Ermità, cingle del Mas d'en Salvador, cova de la Mostela, cova del Barranc d'en Cabrera, cova Gran del Puntal, covetes del Puntal, pou de n'Osca), entre d'altres **Ares del Maestrat** (abric de les Dogues, abric del Mas Blanc, barranc del Puig, cingle de la Gassulla o de la Mola Remígia, cova Remígia, el Cingle, el Puig, mas del Mas del Cingle, molí Darrer o d'Ares, penya del Mas de Vila-roges, racó de Gasparo, racó del Molero, roca o cova dels Cirerals), **Benassal** (barranc de

la Marfullada, abrigs 2 i 3), **Catí** (Narravades i rambla Morellana), les **Coves de Vinromà** (Calçades del Matà, coves de la Saltadora, cingle dels Tolls del Puntal, entre d'altres), **Morella**, **Tírig** (l'Arc, cova de l'Arc, cova dels Cavalls, cingle del Mas d'en Josep, cova del Rull, cova de la Taruga, coves de Ribassals o del Civil, cova dels Tolls Alts, entre d'altres) i **Vilar de Canes**.

Aquest territori inclou la conca alta del riu de les Coves, on es localitza el barranc de la Valltorta (abraça els termes municipals de les Coves de Vinromà, Tírig i Albocàsser) i la conca alta de la rambla Carbonera amb el barranc de la Gassulla (Ares del Maestrat) i altres barrancs menors. Actualment, el Parc de la Valltorta - Gassulla concentra el 40% de l'art rupestre prehistòric de les comarques de Castelló i el 20% del total de l'art rupestre inventariat a la Comunitat Valenciana.

ACTIVITATS

A) ACTIVITATS PRÈVIES A LA VISITA DEL MUSEU

VOCABULARI

Explica el significat de les paraules següents:

EDAT DELS METALLS.....

.....

EPIPALEOLÍTIC.....

.....

HISTÒRIA.....

.....

MESOLÍTIC.....

.....

NEOLÍTIC.....

.....

PALEOLÍTIC.....

.....

PREHISTÒRIA.....

.....

PROTOHISTÒRIA.....

.....

.....

CRONOLOGIA

Ordena els fets següents cronològicament, sense posar-hi la data, i col·loca'ls a la columna del costat com a l'exemple:

A les Illes Balears s'alcen els primers monuments megalítics	1. Els nostres avantpassats descobreixen el foc.
Albert Roda i Segarra descobreix les pintures rupestres de la cova dels Cavalls	2.
Els caçadors recol·lectors mediterranis pinten als abrics de la Valltorta - Gassulla	3.
Els homes prehistòrics pinten a les coves d'Altamira (Santander)	4.
Els nostres avantpassats descobreixen el foc	5.
La Generalitat Valenciana crea el Museu de la Valltorta a Tírig	6.
La UNESCO declara les pintures de l'art llevantí Patrimoni de la Humanitat	7.
Les coves i els abrics de l'art rupestre llevantí són declarats BIC (Bé d'Interés Cultural)	8.

CADA COVA AL SEU LLOC

Relaciona com a l'exemple:

LOCALITATAS	Abrics o coves amb pintures rupestres
ALBOCÀSSER	Cova de Montllor
ARES DEL MAESTRAT	Cova del Civil
BENASSAL	Cova dels Cavalls
CATÍ	Cova Gran del Puntal
LES COVES DE VINROMÀ	Cova Remígia
MORELLA	Galeria del Roure
TÍRIG	La Saltadora
VILAR DE CANES	Roca del Migdia

04

LOCALITZA POBLES DE LES COMARQUES DE CASTELLÓ

Situa les localitats anteriors al mapa (ajudant-te del mapa inferior), i numera-les de l'1 al 8, com a l'exemple:

Font: Institut Cartogràfic Valencià.

05

ITINERARI

Ara localitza al mapa anterior el poble o ciutat on s'ubica el teu institut. Calcula a quants quilòmetres està situat del Museu de la Valltorta de Tírig (<http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/museo-de-valltorta>) o de l'abric o cova que voleu visitar (consulta la web de l'ajuntament respectiu on es trobe ubicat el jaciment rupestre: per exemple, el d'Ares del Maestrat: <http://www.aresdelmaestrat.es/ca/page/pintures-rupestres>). Consulta un mapa de carreteres i dissenya l'itinerari millor o més curt, i, a continuació, indica-hi els noms dels pobles per on passarà l'autobús o el mitjà de transport que fareu servir.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

SOPA DE LLETRES

Cerca 20 noms relacionats amb el Parc Cultural de la Valltorta - Gasulla i trobaràs una frase secreta sobre l'art llevantí amb les lletres sobrants:

B	A	R	R	A	N	C	D	E	L	A	V	A	L	L	T	O	R	T	A
E	L	L	D	E	B	O	A	T	S	O	B	R	E	L	A	C	R	O	L
N	B	O	L	O	G	V	I	L	A	R	D	E	C	A	N	E	S	I	L
A	O	D	E	L	A	E	R	T	D	E	L	S	I	N	I	C	I	S	E
D	C	E	L	N	E	S	O	L	I	T	I	M	O	N	T	L	L	O	R
C	A	O	C	D	E	D	L	C	F	I	N	A	L	D	E	L	M	E	O
S	S	O	O	L	B	E	N	A	S	S	A	L	I	T	I	C	O	T	M
R	S	A	V	N	S	V	I	T	C	I	O	D	E	S	D	E	L	P	A
L	E	E	A	O	T	I	R	I	G	L	I	T	I	C	S	U	P	E	R
I	R	O	D	A	O	N	R	C	O	A	L	L	U	S	S	A	G	A	L
N	T	I	E	N	U	R	A	R	A	M	E	N	T	R	E	M	I	L	A
L	O	R	L	E	C	O	V	A	D	E	C	E	N	T	E	L	L	E	S
U	N	I	S	A	V	M	A	N	C	E	N	L	E	S	N	O	V	E	A
N	S	T	C	O	V	A	G	R	A	N	D	E	L	P	U	N	T	A	L
E	E	C	A	N	O	L	O	E	G	I	E	S	A	L	S	E	R	V	T
S	E	I	V	D	E	L	A	M	C	I	E	N	C	I	A	I	L	A	A
C	O	V	A	D	E	L	C	I	V	I	L	H	I	S	T	O	R	I	D
O	A	I	L	L	E	S	C	G	I	E	N	C	I	E	S	S	O	C	O
I	A	L	L	S	T	O	A	I	D	G	I	M	L	E	D	A	C	O	R
A	R	E	S	D	E	L	M	A	E	S	T	R	A	T	N	I	P	F	A

DE MÉS A MENYS ANTICS

Cerca informació sobre aquests jaciments de pintures rupestres de l'art llevantí i escriu els seus noms ordenats a la columna de l'esquerra segons l'antiguitat, com a l'exemple:

Abric I d'Ermites Abric V d'Ermites Cingle de la Gassulla IV Cingle de la Gassulla IX i X Cingle dels Tolls del Puntal Cova Alta del Lledoner Cova Centelles Cova dels Cavalls Coves del Civil o de Ribassals Les Dogues Mas d'en Josep Racó de Nando II Racó de Nando IV Racó de Nando VII	Cova Centelles (8000 aC - 5000 aC)
--	---

TEST

Tria la resposta correcta entre les tres possibles

PROVA OBJECTIVA (PREHISTÒRIA)

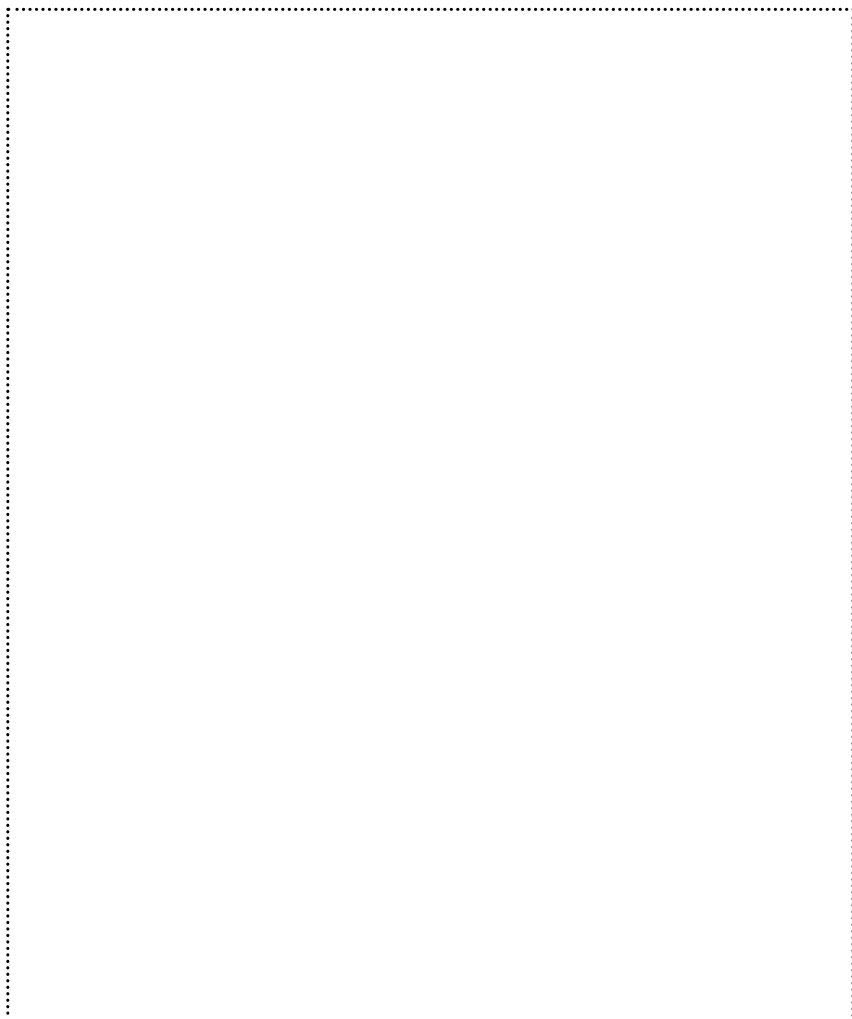
1. Les glaciacions influïren sobre la vida		
a) paleolítica	b) neolítica	c) calcolítica
2. La societat paleolítica tenia un caràcter		
a) nòmada	b) sedentari	c) agrari
3. Les restes humanes més antigues de la península Ibèrica són les de		
a) la mandíbula de Banyoles	b) l'home d'Orce	c) Atapuerca (Burgos)
4. L'art parietal franco-cantàbric es caracteritza per		
a) monocromia	b) naturalisme	c) canibalisme ritual
5. Les millors mostres de l'art parietal del paleolític són de		
a) Altamira (Santander)	b) la Valltorta	c) Cogull (Lleida)
6. Una societat neolítica mostra		
a) pedra tallada	b) ceràmica	c) metalls

7. El neolític arribà a la península al voltant del		
a) 7500 aC	b) 3500 aC	c) 4500 aC
8. Les pintures de l'art lleuantí trobades a les comarques de Castelló es caracteritzen per		
a) absència de la figura humana	b) policromia	c) escenes grupals de caça
9. Aquestes pintures de la Valltorta - Gassulla foren descobertes per		
a) el paleontòleg Obermaier	b) un pastor Albert Roda i Segarra	c) el pintor Porcar
10. Al barranc de la Valltorta, la primera cova rupestre descoberta com a tal va ser la		
a) cova Remígia	b) cova dels Cèrvols	c) cova dels Cavalls
11. El 1998 foren declarades Patrimoni de la Humanitat (1998) per la		
a) UNESCO	b) ONU	c) OTAN
12. El barranc de la Valltorta és un accident geogràfic que naix a		
a) Albocàsser	b) Catí	c) Tírig
13. La cultura megalítica es caracteritza per		
a) caràcter agrari	b) enterraments individuals	c) enterraments col·lectius
14. La cultura dels pobles dels camps d'urnes va aportar		
a) vas campaniforme	b) l'arada	c) el megalitisme
15. I a més a més		
a) inhumació	b) moneda	c) el ferro primerenc
16. Els ibers, des del punt de vista social, formaven		
a) tribus independents	b) unitat política	c) imperi peninsular
17. L'economia ibèrica presenta com a novetat respecte al bronze		
a) la moneda	b) el torn terrissaire	c) l'artesanía
18. Els poblats ibèrics s'ubicaven		
a) a les planes	b) a les valls	c) als turons
19. Els pobles preromans majoritaris de les terres de Castelló eren		
a) contestants	b) edetans	c) ilerconvons
20. La península Ibèrica va entrar a la història a partir del segle III aC com a		
a) Ibèria	b) Hispània romana	c) Tartessos

DIBUIXA

Dibuixa la teua mà sobre el requadre inferior, tal com feien els artistes rupestres, és a dir, impregnant-la d'alguna substància que quede marcada al paper (hi pots usar algun tipus de tinta fàcil de rentar, fang, etc.) com a la imatge.

OBSERVACIÓ

Anota les característiques de l'espai visitat (museu, abric, cova, etc.) a partir de les explicacions del teu professor o professora, els guies especialitzats i tota la documentació que hi pugues aconseguir (guies turístiques, tríptics o fullets explicatius, etc.).

A series of horizontal dotted lines provided for taking notes.

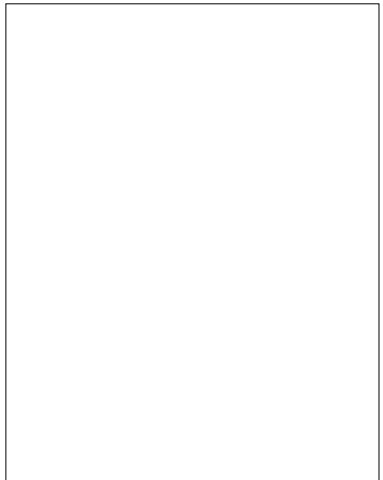
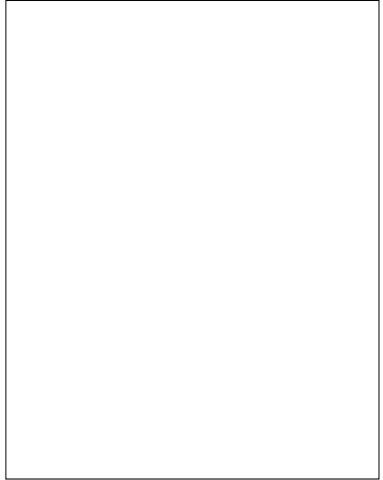
03

IMATGES

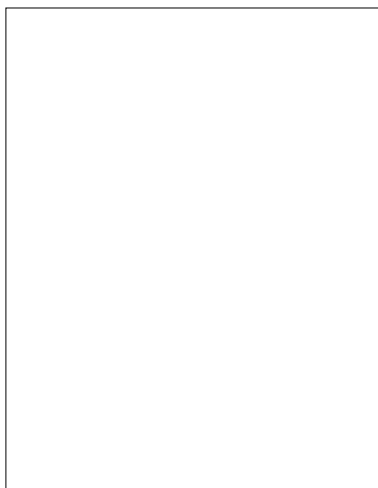
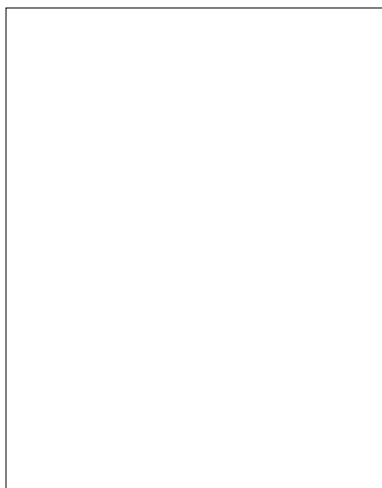
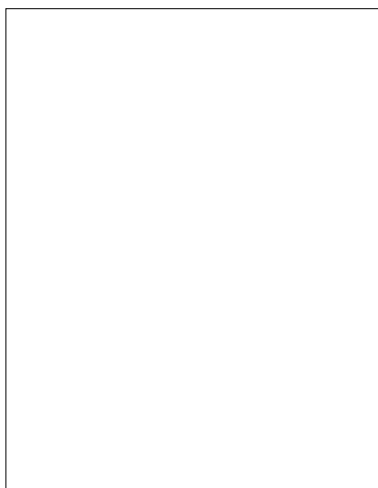
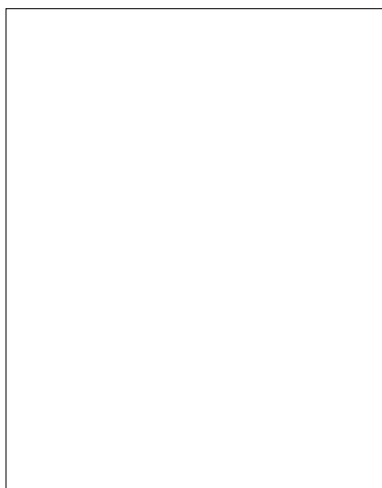
Després de preguntar on es poden fer fotografies o enregistrar vídeos (amb la càmera digital, mòbil, etc.) i amb quines condicions (si pots usar flaix o no, etc.), organitzeu-vos per grups i tracteu d'immortalitzar tot allò més important que heu vist des del punt

Arquer, Museu de la Valltorta

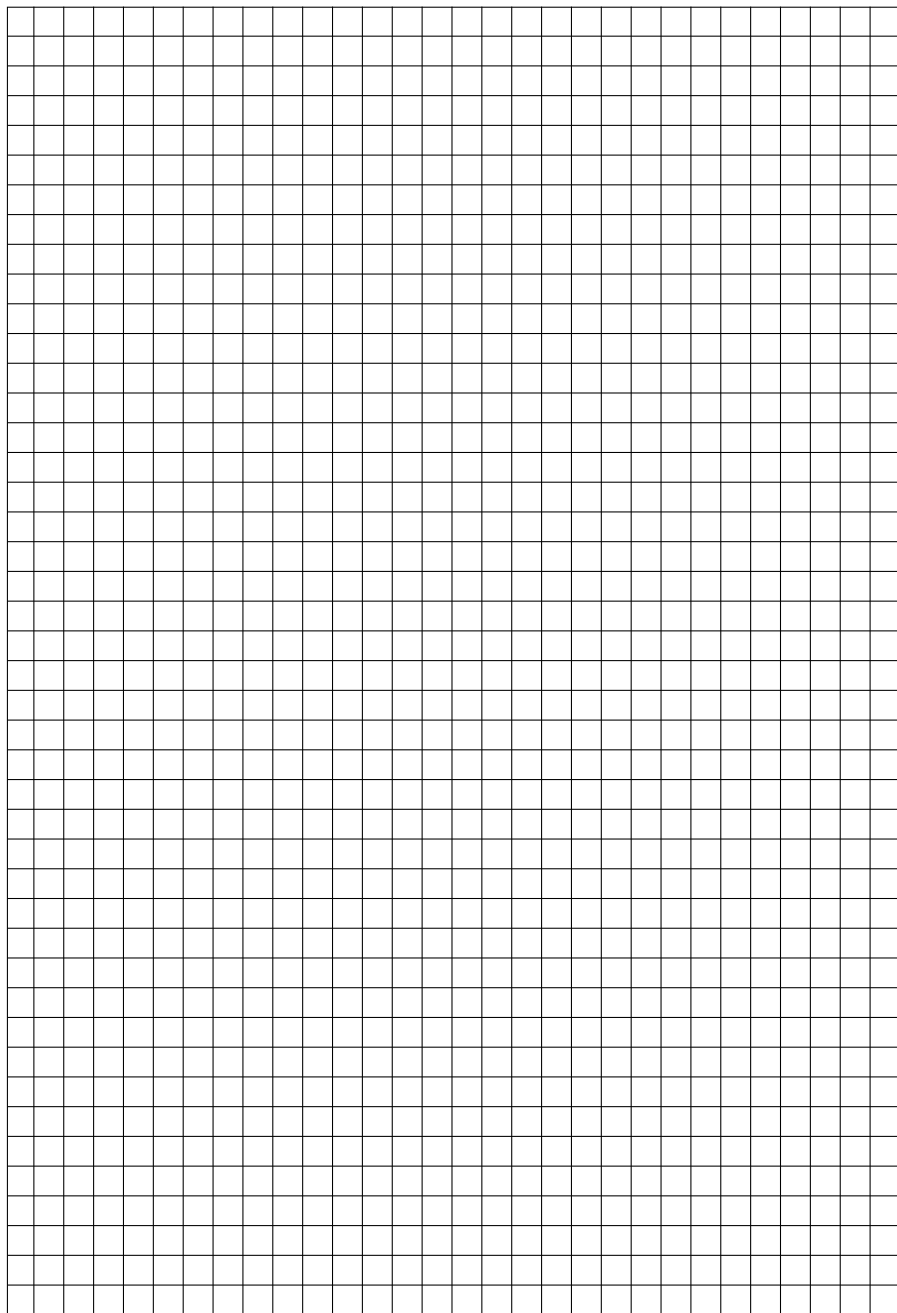
de vista artístic (pintures rupestres), geogràfic (paisatges), arquitectònic (museus, esglésies, palaus, cases rurals típiques de la zona, construccions de pedra seca...), etc. Després, podeu fer fotocòpies i enganxar ací les vostres imatges més personals, com a l'exemple, i escriviu un subtítol de recordatori.

ESQUEMES

Usa aquestes pàgines en blanc per fer esborranys i apuntar tot allò fas i estudies, tant a espais tancats com a l'aire lliure: abrics i coves visitades, mostres d'art rupestre, construccions de pedra seca, camins i creuaments, elements del paisatge, etc. També pots confeccionar croquis, esbossos, dibuixos i esquemes que t'ajudaran a realitzar les activitats finals en tornar a classe.

C) ACTIVITATS D'AULA PER A DESPRÉS DE LA VISITA

PROPOSTA DE TALLERS PREHISTÒRICS PER A TOTES LES EDATS

A) Estampació amb recursos naturals de l'entorn (fulles, pedres..., el cos, la mà o el peu):

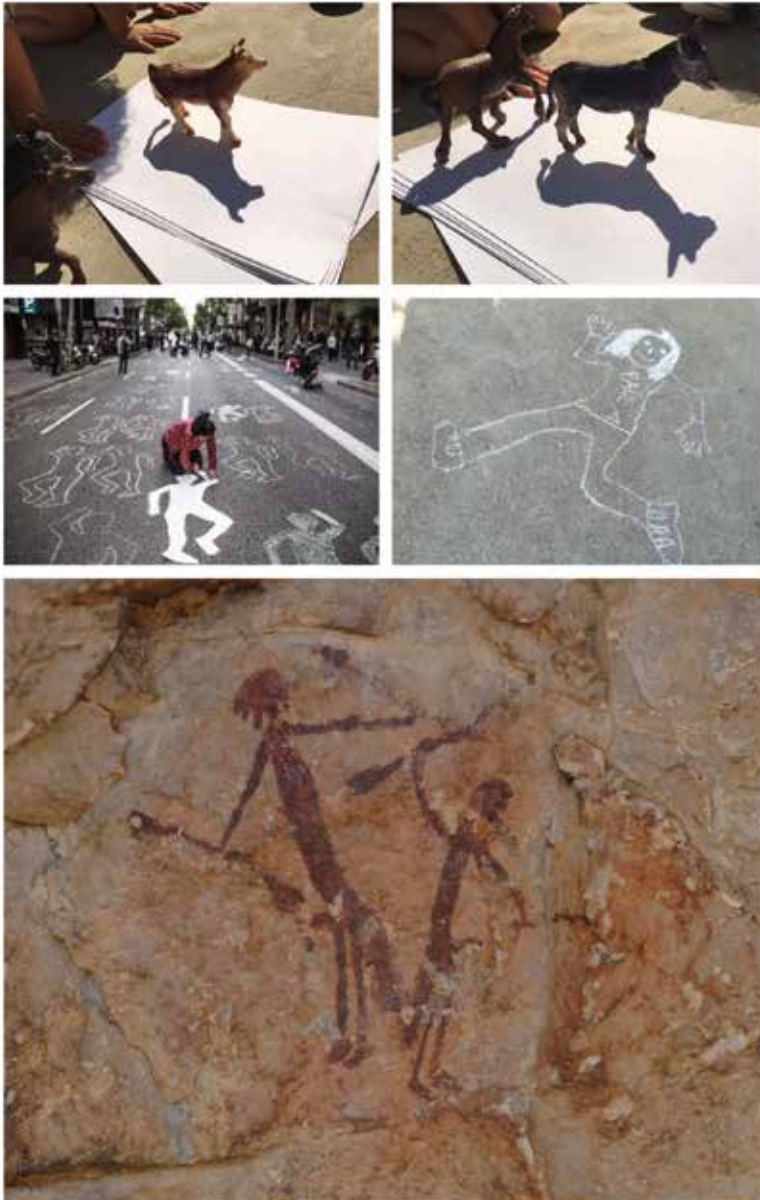
Cova de les Mans (Argentina).

B) Taller sensorial d'expressió artística amb arena o fang:

Calc del barranc de la Guitarra (la Serra d'En Galceran).

C) Taller de siluetes mitjançant l'ús d'animals, de ninots de goma o del cos humà:

C) QUADERN DEL PROFESSORAT SOLUCIONARI

Totes les activitats estan pensades per als alumnes dels darrers cursos de Primària i, sobretot, per als de primer d'ESO. No obstant això, hi ha tallers i activitats més senzilles que es poden realitzar, fins i tot, a Infantil. La temporalització i el nombre de sessions que cal dedicar-hi depèn del criteri del professorat perquè és, al cap i a la fi, qui millor coneix les capacitats, les aptituds i els interessos dels seus alumnes.

VOCABULARI

Explica el significat de les paraules següents:

EDAT DELS METALLS. Una de les grans divisions de la prehistòria, que inclou les edats del bronze i del ferro que hom utilitza, sobretot, en contraposició amb l'edat de la pedra que inclouria la tallada (paleolític) i la polimentada (neolític).

EPIPALEOLÍTIC. Període de la prehistòria, comprés entre el paleolític i el neolític, i durant el qual predominà una economia depredadora (mesolític).

HISTÒRIA. Narració ordenada i verídica sobre el conjunt dels fets memorables del passat humà a partir de l'existència de documentació escrita.

MESOLÍTIC. Període de la prehistòria, comprés entre el paleolític i el neolític, durant el qual predominà una economia depredadora (sinònim d'epipaleolític).

NEOLÍTIC. Etimològicament, significa pedra nova i correspon al primer període dels grans canvis en la prehistòria a partir del domini de l'agricultura i la ramaderia, fet que portarà a una nova societat urbana i sedentària.

PALEOLÍTIC. Etimològicament, significa pedra vella o tallada i és l'etapa de la prehistòria anterior al neolític, on els humans eren nòmades i depredadors.

PREHISTÒRIA. Època del passat de la qual no tenim testimonis escrits: cada cultura i civilització ha dominat l'escriptura en èpoques diferents. Els mesopotàmics i els egipcis foren els primers a donar-nos a conèixer la seua història mitjançant l'escriptura cuneïforme i la jeroglífica.

PROTOHISTÒRIA. Període de temps durant el qual sabem coses d'un territori o de la seua gent a través d'escrits d'unes altres cultures: la península Ibèrica entrà a la història gràcies a les cròniques escrites en llatí dels romans.

CRONOLOGIA

Ordena els fets següents cronològicament, sense posar-hi la data, i col·loca'ls a la columna del costat com a l'exemple:

A les Illes Balears s'alcen els primers monuments megalítics	1. Els nostres avantpassats descobreixen el foc.
Albert Roda i Segarra descobreix les pintures rupestres de la cova dels Cavalls	2. Els homes prehistòrics pinten a les coves d'Altamira (Santander).
Els caçadors recol·lectors mediterranis pinten als abrics de la Valltorta - Gassulla	3. Els caçadors recol·lectors mediterranis pinten als abrics de la Valltorta - Gassulla.
Els homes prehistòrics pinten a les coves d'Altamira (Santander)	4. A les Illes Balears s'alcen els primers monuments megalítics.
Els nostres avantpassats descobreixen el foc	5. Albert Roda i Segarra descobreix les pintures rupestres de la cova dels Cavalls.
La Generalitat Valenciana crea el Museu de la Valltorta a Tírig	6. La Generalitat Valenciana crea el Museu de la Valltorta a Tírig.
La UNESCO declara les pintures de l'art llevantí Patrimoni de la Humanitat	7. La UNESCO declara les pintures de l'art llevantí Patrimoni de la Humanitat.
Les coves i els abrics de l'art rupestre llevantí són declarats BIC (Bé d'Interés Cultural)	8. Les coves i els abrics de l'art rupestre llevantí són declarats BIC (Bé d'Interés Cultural).

03

CADA COVA AL SEU LLOC

Relaciona com a l'exemple:

LOCALITATAS	Abrics o coves amb pintures rupestres
ALBOCÀSSER	Cova de Montllor. Benassal.
ARES DEL MAESTRAT	Cova del Civil. Tírig.
BENASSAL	Cova dels Cavalls. Tírig.
CATÍ	Cova Gran del Puntal. Albocàsser.
LES COVES DE VINROMÀ	Cova Remígia. Ares del Maestrat.
MORELLA	Galeria del Roure. Morella.
TÍRIG	La Saltadora. Les Coves de Vinromà.
VILAR DE CANES	Roca del Migdia. Catí.

04

LOCALITZA POBLES DE LES COMARQUES DE CASTELLÓ

Situa les localitats anteriors al mapa (ajudant-te del mapa inferior), i numera-les de l'1 al 8, com a l'exemple:

ITINERARI

Ara localitza al mapa anterior el poble o ciutat on s'ubica el teu institut. Calcula a quants quilòmetres està situat del Museu de la Valltorta de Tírig (<http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/museo-de-valltorta>) o de l'abric o cova que voleu visitar (consulta la web de l'ajuntament respectiu on es trobe ubicat el jaciment rupestre: per exemple, el d'Ares del Maestrat: <http://www.aresdelmaestrat.es/ca/page/pintures-rupestres>). Consulta un mapa de carreteres i dissenya l'itinerari millor o més curt, i, a continuació, indica-hi els noms dels pobles per on passarà l'autobús o el mitjà de transport que fareu servir.

RESPOSTA LLIURE

SOPA DE LLETRES

Cerca 20 noms relacionats amb el Parc Cultural de la Valltorta - Gasulla i trobaràs una frase secreta sobre l'art llevantí amb les lletres sobrants:

B	A	R	R	A	N	C	D	E	L	A	V	A	L	L	T	O	R	T	A
E	L	L	D	E	B	O	A	T	S	O	B	R	E	L	A	C	R	O	L
N	B	O	L	O	G	V	I	L	A	R	D	E	C	A	N	E	S	I	L
A	O	D	E	L	A	E	R	T	D	E	L	S	I	N	I	C	I	S	E
D	C	E	L	N	E	S	O	L	I	T	I	M	O	N	T	L	L	O	R
C	A	O	C	D	E	D	L	C	F	I	N	A	L	D	E	L	M	E	O
S	S	O	O	L	B	E	N	A	S	S	A	L	I	T	I	C	O	T	M
R	S	A	V	N	S	V	I	T	C	I	O	D	E	S	D	E	L	P	A
L	E	E	A	O	T	I	R	I	G	L	I	T	I	C	S	U	P	E	R
I	R	O	D	A	O	N	R	C	O	A	L	L	U	S	S	A	G	A	L
N	T	I	E	N	U	R	A	R	A	M	E	N	T	R	E	M	I	L	A
L	O	R	L	E	C	O	V	A	D	E	C	E	N	T	E	L	L	E	S
U	N	I	S	A	V	M	A	N	C	E	N	L	E	S	N	O	V	E	A
N	S	T	C	O	V	A	G	R	A	N	D	E	L	P	U	N	T	A	L
E	E	C	A	N	O	L	O	E	G	I	E	S	A	L	S	E	R	V	T
S	E	I	V	D	E	L	A	M	C	I	E	N	C	I	A	I	L	A	A
C	O	V	A	D	E	L	C	I	V	I	L	H	I	S	T	O	R	I	D
O	A	I	L	L	E	S	C	G	I	E	N	C	I	E	S	S	O	C	O
I	A	L	L	S	T	O	A	I	D	G	I	M	L	E	D	A	C	O	R
A	R	E	S	D	E	L	M	A	E	S	T	R	A	T	N	I	P	F	A

(El debat sobre la cronologia de l'art dels inicis del neolític o del final del mesolític o transició des del paleolític superior continuarà mentre milloren i avancen les noves tecnologies al servei de la ciència i la història i les ciències socials. Toni P. F.)

DE MÉS A MENYS ANTICS

Cerca informació sobre aquests jaciments de pintures rupestres de l'art llevantí i escriu els seus noms ordenats a la columna de l'esquerra segons l'antiguitat, com a l'exemple:

Abric I d'Ermites	Cova Centelles (8000 aC - 5000 aC)
Abric V d'Ermites	Abric I d'Ermites (7000 aC - 6000 aC)
Cingle de la Gassulla IV	Abric V d'Ermites (7000 aC - 6000 aC)
Cingle de la Gassulla IX i X	Cova dels Cavalls (7000 aC - 4500 aC)
Cingle dels Tolls del Puntal	Coves del Civil o de Ribassals (7000 aC - 4500 aC)
Cova Alta del Lledoner	Cingle de la Gassulla IX i X (7000 aC - 4500 aC)
Cova Centelles	Racó de Nando VII (7000 aC - 4500 aC)
Cova dels Cavalls	Cingle de la Gassulla IV (7000 aC - 4000 aC)
Coves del Civil o de Ribassals	Racó de Nando II (7000 aC - 4000 aC)
Les Dogues	Les Dogues (7000 aC - 4000 aC)
Mas d'en Josep	Mas d'en Josep (6000 aC - 4000 aC)
Racó de Nando II	Cingle dels Tolls del Puntal (6000 aC - 4000 aC)
Racó de Nando IV	Cova Alta del Lledoner (6000 aC - 4000 aC)
Racó de Nando VII	Racó de Nando IV (6000 aC - 4000 aC)

TEST

Tria la resposta correcta entre les tres possibles

PROVA OBJECTIVA (PREHISTÒRIA)

1. Les glaciacions influïren sobre la vida		
a) paleolítica	b) neolítica	c) calcolítica
2. La societat paleolítica tenia un caràcter		
a) nòmada	b) sedentari	c) agrari
3. Les restes humanes més antigues de la península Ibèrica són les de		
a) la mandíbula de Banyoles	b) l'home d'Orce	c) Atapuerca (Burgos)
4. L'art parietal franco-cantàbric es caracteritza per		
a) monocromia	b) naturalisme	c) canibalisme ritual

5. Les millors mostres de l'art parietal del paleolític són de		
a) Altamira (Santander)	b) la Valltorta	c) Cogull (Lleida)
6. Una societat neolítica mostra		
a) pedra tallada	b) ceràmica	c) metalls
7. El neolític arribà a la península al voltant del		
a) 7500 aC	b) 3500 aC	c) 4500 aC
8. Les pintures de l'art lleuantí trobades a les comarques de Castelló es caracteritzen per		
a) absència de la figura humana	b) policromia	c) escenes grupals de caça
9. Aquestes pintures de la Valltorta - Gassulla foren descobertes per		
a) el paleontòleg Obermaier	b) un pastor Albert Roda i Segarra	c) el pintor Porcar
10. Al barranc de la Valltorta, la primera cova rupestre descoberta com a tal va ser la		
a) cova Remígia	b) cova dels Cèrvols	c) cova dels Cavalls
11. El 1998 foren declarades Patrimoni de la Humanitat (1998) per la		
a) UNESCO	b) ONU	c) OTAN
12. El barranc de la Valltorta és un accident geogràfic que naix a		
a) Albocàsser	b) Catí	c) Tírig
13. La cultura megalítica es caracteritza per		
a) caràcter agrari	b) enterraments individuals	c) enterraments col·lectius
14. La cultura dels pobles dels camps d'urnes va aportar		
a) vas campaniforme	b) l'arada	c) el megalitisme
15. I a més a més		
a) inhumació	b) moneda	c) el ferro primerenc
16. Els ibers, des del punt de vista social, formaven		
a) tribus independents	b) unitat política	c) imperi peninsular
17. L'economia ibèrica presenta com a novetat respecte al bronze		
a) la moneda	b) el torn terrissaire	c) l'artesania
18. Els poblats ibèrics s'ubicaven		
a) a les planes	b) a les valls	c) als turons

19. Els pobles preromans majoritaris de les terres de Castelló eren

a) contestants

b) edetans

c) ilerjavons

20. La península Ibèrica va entrar a la història a partir del segle III aC com a

a) Ibèria

b) Hispània romana

c) Tartessos

DIBUIXA

Dibuixa la teua mà sobre el requadre inferior, tal com feien els artistes rupestres, és a dir, impregnant-la d'alguna substància que quede marcada al paper (hi pots usar algun tipus de tinta fàcil de rentar, fang, etc.) com a la imatge.

BIBLIOGRAFIA

Aparicio Pérez, J.; Meseguer Folch, V.; Rubio Gomis, F.: El primer arte valenciano. II. El arte rupestre levantino. Instituto Valenciano para el Estudio del Patrimonio Histórico-Artístico y Arqueológico (IVEPPHA). Consell de la Comunitat Valenciana, Valencia, 1982.

Domingo Sanz, Inés; López Montalvo, Esther; Villaverde Bonilla, Valentín; Martínez Valle, Rafael: Los abrigos VII, VIII y IX de Les Coves de la Saltadora. Les Coves de Vinromà (Castelló). Monografías del Instituto de Arte Rupestre. Generalitat Valenciana. Valencia, 2007.

Ferrer Maestro, Juan José: El arte rupestre en la provincia de Castellón. Historia, contexto y análisis. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló de la Plana, 2013.

Gordon Childe, Vere: Los orígenes de la civilización. Fondo de Cultura Económica. México, 1951.

Martínez Valle, Rafael; Villaverde Bonilla, Valentín (coordinador): La Cova dels Cavalls en el Barranc de la Valltorta. Monografías del Instituto de Arte Rupestre. Museu de la Valltorta, Tírig. Generalitat Valenciana. Valencia, 2002.

Obermaier, Hugo; Wernert, Paul: Las pinturas rupestres del barranco de Valltorta (Castellón). Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas. Museo Nacional de Ciencias Naturales. Madrid, 1919.

Olària, Carme: Un passeig per la prehistòria. Guia de l'art rupestre llevantí de Castelló. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló de la Plana, 2007.

Ripoll Perelló, Eduardo: The painted shelters of La Gasulla (Castellón). Monographs on cave art (Levantine art, n.º 2). Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona. Wenner - Green Foundation for Anthropological Research (New York). Barcelona, 1968.

Viñas, Ramon; Morote, J. Guillermo: La Valltorta - Gasulla (en tres idiomas: valencià, castellà i anglés). Museu i Parc Cultural. Asociación de Amigos del Parque Cultural de La Valltorta y su Museo. La Pobla de Benifassà, 2011.

CONSELLERIA D'EDUCACIÓ, INVESTIGACIÓ, CULTURA I ESPORT

